

Hart voor samen

Burgerschapsvorming
in levensbeschouwelijke
onderwijspraktijken

Tamme Spoelstra

Erik Renkema

2024

>g uitgeverij
van gorcum

© 2024

Uitgeverij Van Gorcum BV
Postbus 43, 9400 AA Assen.

>g uitgeverij
van gorcum

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, opgenomen in een AI-applicatie, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 840

ISBN folio 9789023260264
ISBN ebook 9789023260455

1^e druk 2024

Ofschoon iedere poging is ondernomen volgens de auteurswet rechthebbenden van in dit boek opgenomen bronteksten te traceren, is dit in enkele gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever rechthebbenden contact met hem op te nemen.

De herkomst van het beeld staat aangegeven in het bijschrift. Daar waar niets is vermeld, is het beeld afkomstig van de auteurs.

Uitgave: Uitgeverij Van Gorcum, Assen
Redactie: Redactiebureau Marita Weener, Bovensmilde
Grafische verzorging: Richard Bos Grafische Vormgeving & Illustratie, Leeuwarden
Omslagontwerp: Elbert Niezen, Alkmaar
Druk: Drukkerij Van Gorcum, Meppel

Inhoud

Inleiding	8
-----------	---

Hoofdstuk 1: De bijdrage van levensbeschouwelijke vorming aan burgerschapsonderwijs 11

Vooraf	12
Een vitale levensbeschouwing	12
Levensbeschouwelijk perspectief van de school	14
Burgerschapsonderwijs als opdracht	15
Een visie op burgerschap	18
Een levensbeschouwelijke visie op burgerschapsvorming	20
Uitgangspunten van rijke praktijkvoorbeelden	26
Opdrachten bij bronteksten	28
Brontekst. <i>Goelag. Een geschiedenis</i> van Anne Applebaum	29

Hoofdstuk 2. Samenleven en samen leren op De Zevenster 31

Even voorstellen	32
Werkgroep Identiteit	34
Start van de samenlevingsschool	35
Visie op levensbeschouwing en burgerschap	36
Het eerste kerstfeest op de samenlevingsschool	38
Handen en voeten geven met een methode	41
Wat we hebben geleerd in het eerste fusiejaar	42
Brontekst. <i>De Navoring van Christus</i> van Thomas a Kempis	44

Hoofdstuk 3. ‘Meester, mag je ook van mening veranderen?’ 45

Even voorstellen	46
Levensbeschouwing en burgerschap	46
Levensbeschouwelijk onderwijs op De Windwijzer	47
Wat is katholiek onderwijs in beginsel eigenlijk?	49
Hoe geven wij invulling aan burgerschap vanuit het christelijk-humanistisch perspectief?	53
Aanbevelingen	56
Brontekst. <i>Het menselijke gelaat</i> van Emmanuel Levinas	58

Hoofdstuk 4. Wereldwijzer	59
Even voorstellen	60
Vormingsonderwijs voor iedereen	61
Betekenisvolle thema's	63
Burgerschap als verbinding	64
Geen wereldwijzer, maar wel levensbeschouwelijk onderwijs	66
De opbrengst	66
Brontekst. <i>Donuteconomie</i> van Kate Raworth	68
Hoofdstuk 5. W.W.J.D. – Hemels burgerschap	69
Even voorstellen	70
Onze visie op levensbeschouwelijk onderwijs	70
Onze uitgangspunten	72
Ontwikkeling leerlijn burgerschap	73
Richtingaanwijzers	74
Tips en tops voor andere scholen	76
Brontekst. <i>Navolging</i> van Dietrich Bonhoeffer	78
Hoofdstuk 6. Van identiteit naar burgerschap; 'leerwinst voor ieder kind'	79
Wie zijn wij	80
Levensbeschouwelijke visie: Vreedzaam en Bildung	81
De ontdekking van de kloof	82
Verbindende ontmoetingen	84
Een feest waarin we elkaar (h)erkennen en ontmoeten	86
Burgerschap en kennismaken met godsdiensten	88
Adviezen	88
Tot slot	89
Brontekst. <i>Eerbied voor het leven</i> van Albert Schweitzer	90
Hoofdstuk 7. Wereldwijs worden!	91
Even voorstellen	92
Visie op wereldburgerschap	94
De kracht van rijke thema's	96
Werken aan de kracht van samen	97
Het ideaal van Wereldburgerschap in het thema Moeder Aarde	99
Wereldburgerschap als toekomstkunde	101
Hoop en vrede kun je leren	103
Zeven leerwinsten	104
Brontekst. <i>De Keuze. Leven in vrijheid</i> van Edith Eger	106

Hoofdstuk 8. PRO Drachten; een school met LEF!	107
Even voorstellen	108
LEF-curriculum	109
Visie op identiteit	109
Levensbeschouwelijke identiteit	111
Van 'dagstart' op denominatie naar lessen 'LEF'	113
Een les 'LEF'	114
Voorbeeldles leerjaar 2, les 2 Barmhartigheid	115
Leerwinst	116
Brontekst. <i>De veerman en de monnik: een boeddhistisch verhaal</i>	117
Hoofdstuk 9. Wereldburgerschap op het Lyceum Kralingen	119
Even voorstellen	120
Wereldburgerschap – zo doen wij dat!	121
Leren van en met elkaar	123
Wereldburgerschap – een voorbeeld	126
Wereldburgerschap en levensbeschouwelijke vorming	128
De synagoge, de moskee en de kerk	130
Spelenderwijs	130
Aanbevelingen	133
Brontekst. <i>De muis en de kameel</i> van Maulana Jalaluddin Rumi	134
Hoofdstuk 10. Samen op weg: de Emmaüsgangers als inspiratie	135
Even voorstellen	136
Levensbeschouwing als vak	138
Module 4 vwo 'Van donker naar licht'	139
Module 5 vwo 'In de schoenen van de ander'	140
De begrippen: van voetbalvrouwen naar Levinas	141
Introductie schrijfpdracht: wie wil je als reisgenoot?	143
De schrijfpdracht in vijf stappen	145
Tot slot de leeropbrengsten	146
Brontekst. <i>De namiddag van het christendom</i> van Thomas Halik	147
Literatuur	148

Inleiding

In *Hart voor samen* verbinden we levensbeschouwelijk onderwijs aan de burgerschapsvorming van leerlingen. Die opdracht tot burgerschapsvorming is sinds 2006 verplicht gesteld door de overheid en als wet in 2021 aangescherpt. Veel is erover geschreven en gesproken. Vakmensen tonen aan dat burgerschapsvorming herkenbaar en verweven is in allerlei vakgebieden en schoolactiviteiten. Hoe zit dat bij het levensbeschouwelijk onderwijs? Die vraag staat centraal in dit boek. Hoe kan in het levensbeschouwelijk onderwijs vorm worden gegeven aan de burgerschapsopdracht?

We gaan uit van de kansen die er volop zijn. Daarmee zijn de bijdragen in dit boek een greep uit alles wat er in Nederland speelt als het gaat om burgerschapsvorming en levensbeschouwelijk onderwijs. We zien de goede praktijken in dit boek dan ook als voorbeelden van alle creativiteit die er onder onderwijsprofessionals en leerlingen is.

Natuurlijk weten we ook van de discussies die er in onderwijsland gevoerd worden over zowel de burgerschapsopdracht als levensbeschouwelijk onderwijs. Kan de overheid wel scholen zoiets als burgerschap en onderwijs in democratische waarden opleggen? Hoe zit het dan met de vrijheid van onderwijs? Wat kan er gemeten en getoetst worden als het gaat om burgerschapsvorming?

Levensbeschouwelijk onderwijs kent niet minder dilemma's en vragen. Wat is het doel van dit vormingsgebied op school? Wat niet? Hoe verhoudt levensbeschouwelijk onderwijs zich tot de diversiteit in de school en de samenleving?

In *Hart voor samen* gaan we uit van de waarde van zowel levensbeschouwelijk onderwijs als burgerschapsvorming en van de vruchtbare mogelijkheden die er zijn voor de verbinding tussen beide. Die mogelijkheden verkennen we in dit boek.

Daarmee nemen we de lezer mee in goede praktijken van levensbeschouwelijk onderwijs die bijdragen aan burgerschap: aan het leren samenleven vanuit democratische kernwaarden als verdraagzaamheid, vrijheid, solidariteit en gelijkwaardigheid. Vanuit die invalshoek kijken we naar levensbeschouwelijk onderwijs. Burgerschapsvorming beschouwen we als een vormingsgebied dat niet louter op kennis is gericht, maar de hele mens achter de leerling (en de onderwijsprofessional) beïnvloedt en uitnodigt om jezelf in te brengen in de ontmoeting met een ander.

In *Hart voor samen* beschrijven we in het inleidende hoofdstuk eerst achterliggende visies op de relatie tussen burgerschapsvorming en levensbeschouwelijk onderwijs. We maken, vanuit bovengenoemd uitgangspunt, daarbij gebruik van verschillende bronnen die deze relatie verkennen en verduidelijken. Het is een uitnodiging om die bronnen te bestuderen. Want *Hart voor samen* is niet bedoeld als een conceptuele, theoretische beschrijving van een visie. Dit boek is een boek vol praktijkvoorbeelden. Ter inspiratie voor iedereen die in het onderwijs met leerlingen werkt.

Na het eerste, verduidelijkende hoofdstuk volgen negen praktijkbeschrijvingen. Auteurs uit het basis- en voortgezet onderwijs beschrijven hoe en waarom zij levensbeschouwelijk onderwijs vormgeven met het oog op de burgerschapsvorming van leerlingen. Er zijn bijdragen uit het bijzonder onderwijs, uit het openbaar onderwijs en van een samenwerkingschool.

Bijzonder aan *Hart voor samen* is daarnaast dat elk hoofdstuk is voorzien van een inspirerende tekst uit een levensbeschouwelijke traditie of bron. Daarmee nodigen we elke lezer uit om het levensbeschouwelijk gesprek met collega's, ouders en, indien mogelijk, met leerlingen te voeren over de zin van onderwijs en van (samen)leven.

Het zijn vingeroefeningen om de lezer nog wat gevoeliger te maken voor de waarde van levensbeschouwelijke vraagstukken en bronnen in het onderwijs. Hart voor samen, dat betekent de wereld liefhebben door in te zetten op vreedzaam samenleven en betekenisvolle ontmoetingen.

Tamme Spoelstra en Erik Renkema

Hoofdstuk 1

De bijdrage van levens- beschouwelijke vorming aan burgerschaps- onderwijs

Tamme Spoelstra en Erik Renkema

Vooraf

In dit eerste hoofdstuk willen we duidelijk maken wat de waarde is van levensbeschouwelijk onderwijs als bijdrage aan de burgerschapsvorming van leerlingen. Daarvoor is het eerst nodig te weten wat wij verstaan onder het begrip levensbeschouwing; dit wordt toegelicht. Het levensbeschouwelijk perspectief van de school komt aan de orde. Hierna leggen we het wettelijk kader uit. Daarna verkennen we wat we onder burgerschapsonderwijs verstaan. Dan bespreken we de versterkende relatie tussen de twee begrippen levensbeschouwing en burgerschapsonderwijs. We sluiten dit inleidende hoofdstuk af met het benoemen van een viertal uitgangspunten voor goede schoolpraktijken waarin levensbeschouwelijk onderwijs bijdraagt aan de burgerschapsvorming van leerlingen, met een opdracht om de inspirerende bronteksten, die elk hoofdstuk afsluiten, hiervoor te benutten.

Een vitale levensbeschouwing

In het algemeen wordt levensbeschouwing beschreven als een beschouwing of visie op het leven. Het raakt aan vragen als: Hoe geef jij betekenis aan dingen die je meemaakt in je leven? Wat is de waarde van het leven? Hoe moet of kan het leven geleefd worden? De antwoorden op die vragen zijn heel persoonlijk. Een levensbeschouwing vormt jou als persoon in je opvattingen, je gedrag, je waarden en normen.

Wij zien levensbeschouwing niet alleen als een visie, maar ook als je 'levenskracht'. Je zou kunnen spreken van vitaliteit. Dat begrip is afgeleid van het Latijnse woord 'vita' dat 'leven' betekent. Een vitale levensbeschouwing brengt de identiteit van een persoon en van een school tot leven. Zo'n levensbeschouwing geeft kracht en inspiratie. Je staat ergens mee in verbinding: met iets dat groter is dan jijzelf. Die verbondenheid vraagt om rekenschap en verantwoordelijkheid. Dat voorkomt dat mensen oppervlakkig worden of, met de woorden van Hannah Arendt, "dat mensen zich overgeven aan een 'gedachteloosheid'" (1963/2017). Niet voor niets omschrijft Arendt het kwaad als "zowel de zonden van nalatigheid als die van actieve betrokkenheid" (2021). Het vraagt van mensen en organisaties dat je nadenkt over het goede leven. Over goed en kwaad. Zo'n uitgesproken levensbeschouwelijke visie die zich uitspreekt over wat ertoe doet, is een krachtige basis onder de visie van een school die midden in de samenleving staat. Een school die kleur bekent en keuzes maakt vanuit inspiratie en waarden.

Bertram-Troost definieert levensbeschouwing als "het telkens aan verandering onderhevige stelsel van impliciete en expliciete opvattingen en gevoelens van een individu met betrekking tot het menselijk leven" (2006). Naast de verandering die levensbeschouwing telkens door de tijd ondergaat en de betekenis die ze voor het leven heeft, benadrukt Bertram-Troost eveneens een statisch element in het begrip. Het woord stelsel verwijst naar iets dat vaststaat. Elke school kent een bepaalde geschiedenis. Daar zit een zekere erkenning in van het verleden. Die sluit aan bij een bepaalde traditie. Gewoonten en overtuigingen die de school kleuren. In de traditie geef je iets door. Iets wat waardevol is voor het leven van nu vanuit een bepaalde levensbeschouwing en wat de tijden als het ware trotseert. De school doet recht aan de eigen geschiedenis om de uitdagingen van het heden beter te verstaan.

Figuur 1.1 | Het zoeken naar en vormgeven aan inspiratie is overal.
Adam, waar ben je? door Ria Havinga-Brand (Oude Kerk Amsterdam).

Levensbeschouwelijk perspectief van de school

In de Verus-publicatie *Levensbeschouwelijk burgerschapsonderwijs: werken aan burgerschap vanuit identiteit en pedagogische bedoeling* wordt verondersteld dat burgerschapsonderwijs van nature levensbeschouwelijk van aard is. Dat betekent dat iemands visie op het leven het burgerschapsonderwijs van binnenuit voedt (De Bruin et al., 2022). Uit eerder onderzoek blijkt dat leraren zich in hun werk vooral laten inspireren door hun eigen visie op levensbeschouwing en onderwijs en niet zozeer wat de school in formele zin van iets vindt (Van Hardeveld, 2003).

Leraren vormen een belangrijke pijler voor het behoud en de ontwikkeling van de identiteit van de school. Hoe geven zij de lessen vorm? Welke inhoud kenmerkt de vieringen? Hoe passen ze de schoolregels toe? Welke sfeer, betrokkenheid ademen de leraren uit en welke belangstelling voor de wereld laten zij zien aan kinderen en jongeren? De school krijgt meer kleur door de levensbeschouwing van de leraren te verbinden aan de identiteit van de school. Deze vitale levensbeschouwelijke identiteit van de school bepaalt voor een belangrijk deel de inhoud van het burgerschapsonderwijs. Koplmeis (2023) zegt hierover: “De school ‘richt’ het kind op de wereld. En de visie op deze wereld, de identiteit van de school, bepaalt daarbij sterk welke ramen worden opgezet en hoe kinderen uitgenodigd worden door deze ramen te kijken.”

Figuur 1.2 | De school ‘richt’ het kind op de wereld.

Koplmeis (2023) noemt kenmerken die de impliciete en expliciete opvattingen over de identiteit van een school vormgeven:

- De levensbeschouwelijke identiteit is de ‘ziel’ van de school, dat wat deze school tot deze school maakt; vergelijk ook De Wolff, 2000.
- De levensbeschouwelijke identiteit ‘vertelt het verhaal’ van de kijk op de wereld van de school: wat doet ertoe en is de moeite waard om voor te leven?
- De levensbeschouwelijke identiteit maakt voor anderen zichtbaar waar je voor staat.
- De levensbeschouwelijke identiteit is voortdurend in ontwikkeling, in interactie met de omgeving.

Er zijn velen soorten levensbeschouwing die de school kleuren. Ze kan religieus en seculier van karakter zijn. Te denken valt aan het christendom, het jodendom, de islam, boeddhisme, hindoeïsme, antroposofie of humanisme. Ook bepaalde onderwijskundige en/of pedagogische uitgangspunten kunnen opvattingen over goed (samen)leven, en dus de levensbeschouwelijke identiteit, kleuren: zo zijn er dalton- en jenaplanscholen, montessorionderwijs, enzovoort. Bij de uitwerking van een visie op en invulling van burgerschapsonderwijs komt de identiteit van de school tot uitdrukking. Burgerschapsonderwijs gaat immers over de vraag hoe je goed kunt (samen)leven. Op die vraag hebben bovengenoemde levensbeschouwelijke tradities en pedagogische perspectieven de potentie om richting te geven aan het beantwoorden van die vraag. De levensbeschouwelijke uitgangspunten van de school kunnen zodoende richting geven aan de vorm en inhoud van het burgerschapsonderwijs op de school. Daarmee is onderwijs, en dus ook burgerschapsonderwijs, per definitie niet neutraal: ‘er (is) geen neutraal perspectief is om van goed onderwijs of goed samenleven te spreken. In die brede zin is al het onderwijs levensbeschouwelijk, want aan de keuzes die in en ten aanzien van onderwijs gemaakt worden ligt altijd een mens- en wereldbeeld ten grondslag. Of men zich daar nu bewust van is of niet. En of het nu religieus geïnspireerd is of door bijvoorbeeld het neoliberalistisch marktdenken... Neutraal onderwijs bestaat niet.’ (Bertram-Troost, 2022, p. 19).

Burgerschapsonderwijs als opdracht

Al vanaf het begin van de twintigste eeuw maakt Nederland zich zorgen over het bij elkaar houden van mensen en bevolkingsgroepen in ons land. Zo formuleerde de overheid in 1985 een kerndoel voor het basisonderwijs dat gericht was op kennis en respect voor diversiteit, zoals met name van en voor geestelijke stromingen in de multiculturele samenleving.

Tegenwoordig is de samenleving als geheel sterk verdeeld over maatschappelijke en economische kwesties als migratie, Europa, marktdenken of het klimaat. De moorden op Pim Fortuyn (2002) en Theo van Gogh (2004) waren onder andere een aanleiding om burgerschap steviger op de politieke agenda te plaatsen. Er is daarbij een taak weggelegd voor het onderwijs, die uiteindelijk in 2006 werd uitgewerkt in de wettelijke opdracht om ‘actief burgerschap en sociale cohesie’ te bevorderen. Scholen werden verplicht om een visie te ontwikkelen en uit te werken rond burgerschapsonderwijs, de opbrengsten te evalueren en verantwoording daarover af te leggen in het schoolplan en de schoolgids.

Scholen leken echter geen haast te hebben om dit op te pakken, zo blijkt uit een internationale ICCS-studie (Munniksma e.a., 2017; ICCS 2016). De burgerschapsvaardigheden van Nederlandse leerlingen blijven achter bij die van leerlingen in vergelijkbare landen. Scholen voelen zich blijkbaar handelingsverlegen om vorm en inhoud te geven aan de begeleiding van de ontwikkeling van die vaardigheden. De wettelijke verplichting was bewust vaag en open gehouden, zeker ook met het oog op de vrijheid van onderwijs zoals we die in Nederland kennen. De overheid liet de verantwoordelijkheid voor de invulling bij de scholen en nam geen initiatieven richting een soort voorschrijvend staatscurriculum, want daar